

UDK 930.85(497.6)“1878/1918”

Izlaganja sa naučnih skupova

‘NAŠ’ MALI ‘ORIJENT’ JEDNO POSTKOLONIJALNO ČITANJE AUSTRIJSKIH I NJEMAČKIH KULTURALNIH NARATIVA O BOSNI I HERCEGOVINI 1878-1918.

Clemens Ruther
(Beč/Dublin)

Ovaj esej predstavlja osnov za istraživački projekt¹ koji bi se bavio kulturalnom konstrukcijom “drugosti” u austrijskim (i njemačkim) tekstovima koji se bave Bosnom i Hercegovinom između 1878. i 1918. godine; pristup je usklađen sa konceptualnim okvirom Edwarda Saida, Marije Todorove, i drugih postkolonijalnih teoretičara. Moja radna hipoteza o habsburškom *kvazikolonijalizmu* u tom regionu može se potkrijepiti proučavanjem ne samo austrougarskih administrativnih mjera ili problematičnog pravnog statusa Bosne i Hercegovine u to doba, već i analizom narativa i diskursa unutar hegemonijske austrijske kulture tokom okupacije. Oni su projicirali, insinuirali, čak nametali svoje vlastite slike i konceptualne svjetove Bosni i Hercegovini – to su bile simboličke forme koje su cirkulirale između okupatora i okupiranog tokom četrdeset godina habsburškog perioda, u nekim slučajevima čak i mnogo duže.

Sekundarni radovi o francuskoj književnosti uveliko su pokazali, na primjerima čuvenih Napoleonovih, Chateaubriandovih, Nervalovih, Flaubertovih i Du Cam-povih, i brojnih drugih putovanja,² da je ‘Orijent’ predstavljao jedno veoma naroči-

¹ Konstruktionen des Fremden: Bosnien-Herzegowina in deutschsprachigen Texten 1878-1918, financirano sredstvima Special Research Fund (SFO) Univerziteta grada Antwerpena, Belgija.

² Vidjeti Stoll, André: Pogovor za: Flaubert, Gustave: Reise in den Orient. Uredili i preveli Reinhold Werner and André Stoll. Frankfurt/M.: Insel 1996 (it 1866), str. 363-414.

to mjesto za projiciranje evropskih fantazmi – do te mjere da on zapravo postoji jedino kao historijski pluralitet,³ sa mnoštvom zbirnih, transnacionalnih, kontroverznih, mada u krajnjoj instanci i međusobno zamjenjivih stereotipa. Sasvim prirodno, to otvara pitanje koji je to Orijent Austro-Ugarska monarhija mislila da će naći u Bosni i Hercegovini? Kao inicijalna teza, moglo bi se reći da je, sa raspadom Osmanke imperije, bivšeg zakletog neprijatelja, Habsburškoj monarhiji, toj samoproglašenoj zaštitnici kršćanstva u Srednjoj Evropi i na Balkanu,⁴ Bosna postala imago-loška igračka osvajačkih snaga – a s tim i mjesto *simboličkih* osvajanja (*Besetzungen*).

Dakle, glavni cilj ovog istraživačkog projekta je “kulturalna semantika [bosanskog] Orijenta”⁵ u austrougarskim tekstovima, što je u biti bio *diskurs* obilježen određenim inventarom i tradicijom/jama, kao i disparitetima, kontradikcijama i aporijama. Zbog ograničenog prostora, ovaj se rad mora ograničiti: prvo, da pruži približnu skicu koja se temelji na slučajnom uzorku; drugo, da razradi jedan set teza, kojima je, priznajemo, još uvijek potrebna provjera. Istovremeno će, preliminarno, rad ući dublje u teoretske i/ili metodološke rasprave, kao što su one povezane sa tezom Marije Todorove o *balkanizmu*,⁶ te sa temom *imagologije* kao problematičnog *organona*.

Pored navedenih memoara austrougarskih oficira, korpus⁷ tekstova o Bosni na njemačkom jeziku sadrži prije svega putopise, etnografske tekstove, reminiscenci-

³ Stoll 1996. godine identificira nekoliko različitih diskursa o Orijentu koji su cirkulirali unutar francuske kulture tog vremena. To su, npr. kultivirani Orijent u Montesquieuovim društveno kritičkim *Perzijskim pismima*, romantična Grčka u borbi za oslobođenje 1820-tih, Indija njemačkih romantičara i njihovi prvi pokušaji orijentalizma, Napoleonov ”moderni Orijent” (Egipat), koji je postao teren za naučna istraživanja, Orijent kao mjesto anahronog (čitaj ‘despotskog’) društva, ali i neupitne dekadentne slobode (Flaubertov eroticizam) itd.

⁴ Ovom motivu ‘zaštitnika balkanskih kršćana’, koji ima ulogu u političkom diskursu kako Austrije, tako i Rusije te, zajedno sa ‘pacifikacijom zemlje’, postaje važan izgovor za okupaciju Bosne i Hercegovine u dokumenta ministra vanjskih poslova Andrásyja, vidjeti npr. Haselsteiner, Horst: *Bosnien-Herzegowina. Orientkrise und die südslawische Frage*. Vienna, Cologne, Weimar: Böhlau 1996 (Serija knjiga IDM 3), str. 11 i Vrankić, Petar: *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*. Paderborn et al.: Schöningh 1998, str. 17.

⁵ Formulacija je Stollova, 1996, str. 375.

⁶ Vidjeti Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. New York: Oxford UP 1997; Sundhussen, Holm: *Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas*. U: *Geschichte und Gesellschaft* [Göttingen] 25 (1999), str. 626-653, ovdje str. 628.

⁷ Korpus koji se istražuje zasad sadrži – pragmatički definirano – postojeću građu o Bosni na njemačkom jeziku u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci; ovo će biti dopunjeno u kasnijoj stu-

je zvaničnika i članova njihovih porodica, mada se nikako ne smiju zaboraviti politički eseji. U kanoniziranim austro-njemačkim *belles lettres* bosanska avantura iz 1878. godine, za koju bi se moglo reći da je ravna orijentalnim kreacijama Karla Maya (njegov roman *In den Schluchten des Balkan* pojavio se, naprimjer, 1885-1888. godine),⁸ ostavila je zapanjujuće malo tragova. U ovom kontekstu je vjerovatno važan i austrijski autor Robert Michel (1876-1957) o kome su drugdje već objavljene važne studije⁹ (kao i korisne preliminarne studije o bosanskoj putopisnoj literaturi¹⁰).

Istraživački projekt nudi stavove koji su slični onima što ih je već ponudila Vesna Goldsworthy u svojoj egzemplarnoj studiji o engleskim putopisima sa Balkana. Doista, čini se kao da su i austrougarski okupatori prije tajno govorili sebi, i o sebi, u svojim tekstovima o bosanskoj zemlji, umjesto da opisuju 'vanjski svijet'. Ili, kako kaže Vesna Goldsworthy:

Koncept imaginativne, tekstualne kolonizacije, kako ga sugerira razmatranje literarne eksploatacije Balkana, pokazuje način na koji se jedno područje može eksploatirati kao izraz potrebe dominantne kulture za dijalogom sa samom sobom.¹¹

diji zbirkama drugih srednjoevropskih biblioteka (Budimpešta, Minhen i Ciri, između ostalih). U tom procesu, kontrastivno čitanje austro-njemačkih i imperijalnih njemačkih izvora pokazalo se korisnim i to ne samo u pogledu savremenog kolonijalnog diskursa. Moguće razlike između austrijskih i mađarskih autora bi također trebalo proučiti kada se za to ukaže prilika, te dalje, dijelom veoma živ i nezavistan savremeni balkanski diskurs na češkom jeziku – jer su čak i 'etablirane' periferije Habsburške monarhije čini se reagirale na okupaciju Bosne i Hercegovine na svoje specifične načine.

⁸ Vidjeti Sudhoff, Dieter/Vollmer, Hartmut (eds.): Karl Mays Orientzyklus. Paderborn: Igel 1991 (Karl-May-Studien 1).

⁹ Vidjeti Concetti, Ricardo: Muslimische Landschaften. Hugo von Hofmannsthals Auseinandersetzung mit der Prosa Robert Michels. U: *Kakanien revisited*, www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RConcetti1.pdf [13.12.2002]. Drugi članak Anne Babka (Beč) je u pripremi.

¹⁰ Vidjeti Stachel, Peter: Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Populärliteratur der Habsburger Monarchie. U: Feichtinger, Johannes et al. (eds.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck u.a.: StudienVerlag, 2003 (Gedächtnis – Erinnerung – Identität 2), str. 259-288. Stachel koristi putopisnu i etnografsku literaturu Moritza Hoernesa, Milene Preidlsberger-Mrazović i Čire Turhelke, između ostalog, zbog čega ću se ja osloniti na druge tekstualne primjere, kako bi izbjegao rizik ponavljanja.

¹¹ Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. New Haven, London: Yale UP, 1998, str. 211.

Razmatranje koncepta Vesne Goldsworthy je glavni razlog što je ovaj naš istraživački projekt usmjeren gotovo isključivo na hegemonijske diskurse koji potječu od okupatora te stoga iz konstrukcije austrijskog, a ne bosanskog identiteta.¹² To je već izazvalo gnjev prvih (i brzopletih) čitalaca jer u njihovim očima ovaj pristup perpetuirao nejednak odnos snaga između Austrije i njenog “Drugog”.¹³ Tako, potpunosti radi, ovdje treba dodati da je uspostavljena partnerska saradnja sa slavistom iz Genta Stijnom Vervaetom, koji je svoju doktorsku tezu posvetio proučavanju bosanske i/ili jugoslavenske perspektive tog perioda austro-ugarske okupacije (1878–1918) kao i sa mladim bosanskim naučnicima koji se bave sličnim temama.

Međutim, istraživanje *bosanskih* literarnih izvora nije bez vlastitih problema. Ako bismo parafrazirali čuveno pitanje koje je postavila Gayatri Spivak – “može li subaltern govoriti?”¹⁴ – u ovom kontekstu, brzo će nam biti jasno da se svako istraživanje koje traga za iskazima domaćih savremenika suočava sa nedostatkom dokumenata iz prve ruke, kako iz osmanske, tako i iz rane austrougarske ere, na što je ukazao harvardski historičar Mark Pinson:

U proučavanju osmanskih stavova i njihovih promjena, čovjek se brzo sudari sa gotovo potpunim nedostatkom literature iz prve ruke – dnevnika, zbirki pisama i autobiografija – čak i visokopozicioniranih zvaničnika. [...] Ne iznenađuje, stoga - budući da su bosanski uglednici u austrijskom periodu bili u velikoj mjeri produkt iste te kulture – što i od njih imamo malo te literature iz prve ruke.

Malo je vjerovatno da je do pojave obimnijeg korpusa domaće literature¹⁵ došlo sve do vremena nakon okupacije (također i zbog visoke stope nepismenosti), po-

¹² Uz studije V. Goldsworthy, Hallov egzemplarni rad polazi od sličnog seta problema: Hall, Catherine: *Civilising Subjects. Metropole and Colony in the English Imagination, 1830-1867.* Cambridge: Polity, 2002.

¹³ Vidjeti Simonek, Stefan: *Mit Clemens Ruthner unterwegs im Wilden Osten. Eine Replik.* U: *Kakanien revisited*; Reisenleitner, Markus: *Slashing Postcolonial Studies*, ili: *Why this Debate still Bothers Me. A Response to Clemens Ruthner's "K.u.K. 'Kolonialismus' als Befund, Befindlichkeit und Metapher"*. U: *Spaces of Identity* 3.12, http://www.yorku.ca/soi/_Vol_3_12/_HTML/reisenleitner.html. Simonek je u međuvremenu povukao svoje optužbe.

¹⁴ Spivak, Gayatri Chakravorty: *Can the Subaltern Speak?* U: Nelson, Cary/Grossberg, Lawrence (eds.): *Marxism and the Interpretation of Culture.* Urbana: University of Illinois Press. Reprint izdanje u: Chrisman, Laura/Williams, Patrick (eds.) *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory.* New York: Columbia University Press, 1994.

¹⁵ Ranija usmena književna tradicija, koja je u vrijeme okupacije još uvijek bila živa, ima svojih problema. Naprimjer, ko su autori koji bilježe pjesme i epske pjesme, te ko ih kanoni-

gotovo u fazi 'nacionalnog buđenja' Srba, Hrvata u Muslimana.¹⁶ Ovdje treba uzeti u obzir kategoriju vlasti ili, respektivno, hegemoniju, kao *sile definicije*: pošto omogućavanje da se *bilo koji* individualitet, bez obzira na tip, pojavi, recimo, među domaćim življem svakako nije bilo dio *politike identiteta* okupacijskih snaga. Umjesto toga, cilj je bio 'formatirati' ih *egzogeno*,¹⁷ ako ne još uvijek kao 'Bosance, onda bar kao nove austrougarske podanike. Razvoj političkih i literarnih pokreta među bosanskim Hrvatima, Srbima i Muslimanima bio je reakcija na taj proces koja je imala višestruke oblike, od građanskog protesta, otpora i revizionizma¹⁸, do prihvatanja, čak kolaboracije sa, ili barem usvajanja, simboličnih oblika srednjoevropskog i zapadnoevropskog moderniteta kojeg su donijeli osvajači.

Stoga nema govora o ponovnom 'ušutkivanju' južnoslavenskih glasova od strane austrijskih naučnika; središnji problem svih navedenih istraživačkih projekata je prije susret sa specifičnom kulturalnom situacijom nejednakosti između 1878. i 1918. godine sredstvima koja odgovaraju zadatku, tj. primjenom dijaloški funkcionalne, decentralizirane mreže koja funkcionira transnacionalno. Taj pristup bi mogao efektivno ostvariti želje Larryja Wolffa, koji na kraju svog utjecajnog rada *Inventing Eastern Europe* predlaže intelektualnu historiju reakcije 'Istočne Evrope' na nametnute slike 'Zapada':

Moja knjiga govori o intelektualcima Zapadne Evrope koji izmišljaju Istočnu Evropu. Kako sugerira Miłosz, intelektualci Istočne Evrope morali su odgovoriti na

zira (i u koju svrhu)? Oni su često dolazili izvana, iz Austrije, Srbije i Hrvatske. Ponekad su to franjevci. To su pitanja na koja bi Stijn Vervaet također tražio odgovor.

¹⁶ Vidjeti Džambo, Jožo: *Buchwesen in Bosnien und der Herzegowina (1800-1878)*. Zum Problem der Lesersozioologie. Frankfurt/M.: P. Lang, 1985 (Arbeiten und Bibliographien zum Buch- und Bibliothekswesen 22).

¹⁷ Propali pothvat ministra finansija Benjamina von Kállaya, administratora Bosne od 1882. do 1903. zaslužuje da ga ovdje kratko spomenemo. Zabranom nacionalnih dezignacija i/ili organizacija te nametanjem bosanskog identiteta (*bošnjaštva*), on je težio provesti 'homogenizaciju' stanovništva koja je prevazilazila religijsko vjerovanje. Predviđena zemljišna reforma, do koje nikad nije došlo, također je osnažila etničke razlike, koje su istovremeno bile i socijalne. Burian je bio prvi koji je dozvolio postojanje političkih i religijskih organizacija Srba, Hrvata i Muslimana. Vidjeti npr. Pinson, 1994. kao i druge autore.

¹⁸ Situacija bosanskih Muslimana i Srba u ovom pogledu je dobro dokumentirana, jednako kao oslobodilački pokret pojedinih nacionalnih crkava. Vidjeti dalje Šehić, Nusret: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980; Madžar, Božo: *Pokret Srba za vjersku-prosvjetnu samoupravu*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

nametnute slike i formule osmišljene u Zapadnoj Evropi. Intelektualna historija tog odgovora bi bila neka druga knjiga, prikaz kompleksnih kulturalnih strategija otpora, prihvatanja, neprihvatanja, saučesništva i kontranapada koje su primjenjivane u raznim dijelovima Istočne Evrope.¹⁹

Imagološki problemi, međutim, inherentni su već samom nazivu etničkih grupa koje su se mogle naći u Bosni i Hercegovini prije i nakon 1878. godine, a to je poteškoća koja se ne nalazi samo u tekstovima napisanim na njemačkom jeziku. Pitanje, stoga, nije samo da li se uistinu svi katolici jednostavno mogu/moraju označiti kao Hrvati, svi pravoslavci kao Srbi, a svi muslimani kao "Bošnjaci", kako se to obično čini u naše doba²⁰ – jer doista oni su svi i Bosanci. Jednako je važno u ovom pogledu i stvaranje jednog naglašenog hercegovačkog identiteta, koji je, gdje god da se pojavi, često situiran topografski te podložan i procesu utvrđivanja gendera. Tako Johann (János) von Asbóth (1845-1911), državni činovnik u zajedničkom austrougarskom Ministarstvu vanjskih poslova i član mađarskog Parlamenta, piše o Hercegovini:

Sve ovo, teške, solidne, skoro bastionskog karaktera kuće, kao i samo okruženje, daje cijelom krajoliku jedan prkosan, prijeteći karakter, koji se odnosio i na stanovnike. Prkosni, ponosni, jaki muškarci sa preovlađujućim južnjačkim crtama, skoro svi smeđi (tamni), dok se u Bosni može vidjeti mnogo plave kose, Narodna nošnja je bliža crnogorskoj, nego turskoj, koja ipak preovladava u Bosni. Žene također stoje iznad Bošnjakinja. Posljednjim također ne nedostaje na ljepoti, ali primijete se i plemeniti izgledi i fizionomije. Tamošnje žene su uglavnom ravnih grudi, dok su ove s mnogo razvijenijim grudnim oblinama²¹

I onda kao i danas, 'zapadni' autori koji su u Bosnu i Hercegovinu dolazili izvana često su se suočavali sa kompleksnošću koja odbija da se uklopi u 'modernu' kategoriju nacije – zbog čega smjesta ponovno iskrsava diskurs o kulturalnom 'nedostatku'. U svojoj knjizi o Bosni i Hercegovini iz 1889. godine, objavljenoj u seriji *Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild* (Austro-ugarske zemlje u slici i riječi), Moriz Hoernes iskazuje mišljenje da:

Tu nacionalnu vezu, koja ujedinjuje izrazitu većinu starosjedilačkog stanovništva Bosne i Hercegovine [...] nosioci istih ne osjećaju. Oni nisu kulturološki dovolj-

¹⁹ Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford: Stanford UP, 1994, str. 373.

²⁰ O ovome, vidjeti i Malcolm, Noel: *Bosnia. A Short History.* New York: New York UP 1994, Pan Macmillan, 1996, 2002, str. 148f.

²¹ Asbóth, Johann von: *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Skizzen.* Vienna: Hölder 1888, str. 242. Ostali autori poput Moriza Hoernesa i Roberta Michela naglašavaju "melanholiju" Hercegovaca, vidjeti Okuka/Rehder, 1994, str. 45 i 72.

no razvijeni, da bi se, zbog zajedničkog jezika, osjećali kao jedna cjelina, kao jedan narod. Umjesto jezika kao ujedinjujućeg faktora, ovdje konfesija zauzima mjesto; na pitanje o svom podrijetlu oni ne odgovaraju kao zapadni Europljani, koji kažu: ja sam Englez, Francuz ili Nijemac, već se kod njih to zove: ja sam Turčin, Pravoslavac (grko-pravoslavac) i Latin (rimokatolik).²²

Sudeći prema činjenici da je u to doba čak i egzonijske i endonijske termine jedva bilo moguće međusobno pomiriti, zadatak utvrđivanja etnografskih/etničkih prilika u Bosni i Hercegovini izgleda da je u 19. stoljeću bio čak kompleksniji nego danas. U tekstovima na njemačkom jeziku iz tog perioda, naprimjer, muslimanski živalj se često generalizira kao "Turci",²³ čime se stvarao dojam da su preobraćeni Južni Slaveni Bosne i Hercegovine ustvari *imigrirali* u taj region, kao što je to činila prijašnja elita osmanskih zvaničnika i funkcionera. Slična situacija se može naći u nekim starijim radovima koji olako označavaju sve pravoslavne Bosance i Hercegovce kao "Grke" ili "Vlahe", baš kao što se, upravo obrnuto, novi austro-njemački vladari, u tom regionu i drugdje u Jugoistočnoj Evropi, zbog jezika koji govore nazivaju Švabe²⁴. U tekstualnim dokumentima srpskog (pravoslavnog) i hrvatskog (katoličkog) živilja, imamo, s druge strane, često opsežne argumentacije sa ciljem ubjeđivanja bosanskohercegovačkih muslimana da oni nemaju vlastiti nezavisni (kulturalni) identitet, već da su islamizirani Hrvati i/ili Srbi;²⁵ ta namjera je sasvim očita i u sljedećem odlomku njemačkog teksta anonimnog autora:

Ljudi koji danas nastanjuju provincije Bosnu i Hercegovinu (izuzev par tisuća muhamedanaca, čiji preci su došli iz Azije i Afrike i oko 3000 španskih jevreja) pripadaju jednoj rasi i govore jedan jezik: hrvatsko-srpski.²⁶

Kompleksni i disparatni set problema povezanih sa nomenklaturom 'etničkih grupa' nije jedino pitanje zanimljivo za analizu diskursa. Tu su i stereotipi koji sa austrijskog i njemačkog stanovišta nastoje legitimizirati prisustvo Habsburške mo-

²² Hoernes, Moriz: *Bosnien und die Herzegowina*. Vienna: K. Graeser 1889, str. 106. O Hoernesu vidjeti Stachel, 2003.

²³ Stoljeće kasnije ugledni historičar Robert A. Kann, 1977, str. 177, još uvijek pada u ovu konceptualnu zamku kada kategorizira bosanske Muslimane općenito kao "ljudi koji govore turski".

²⁴ Npr. Schmid, Ferdinand: *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Leipzig: von Veit, 1914, str. 247, također to spominje.

²⁵ Vidjeti Malcolm, 1996/2002, str. 152.

²⁶ [Anonimni autor]: *Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft*. Leipzig: Brockhaus 1886, str. 1 [dijelovi podvučeni].

narhije u Bosni i Hercegovini kroz narativ i argumentaciju. Kao što smo već kazali, gotovo nijedan njemački autor se ne usteže da navede "kulturalnu misiju"²⁷ Austro-Ugarske, što je često praćeno slikama bajkovite čistote. U ranije citiranom radu iz 1896. godine berlinskog novinara Heinricha Rennera, naprimjer, Bosna postaje svojevrsna orijentalna 'uspavana ljepotica' koja se mora probuditi poljupcem Evrope, ili, tačnije, habsburškog princa (Upotreba *gendera*²⁸ u ovim slučajevima nije više slučajna, no, što je to 'zapadnjačka' figurativnost, koja, takoreći, relocira Bosnu iz *1001 noći* u bajku braće Grimm).

Bosna i Hercegovina je u većini analiziranih tekstova konstruirana kao ekstremni slučaj periferije kojoj je potreban novi centar, utoliko prije jer je onaj stari bio nesposoban ispuniti svoje 'dužnosti'. Opravdanja koja se nude za to su čisti stereotipi: osmanska 'dekadencija' (propadanje 'bolesnika sa Bosfora') i 'orijentalni despotizam' Turaka, da navedemo samo dva. Periferija kao područje daleko od civilizacije je fiksirana ne samo u slikama divljih krajolika, već i u katalogu osobina koje se pripisuju njenim stanovnicima, katalog koji je gotovo ponovno upisan u kulturalnu memoriju nakon austrougarske okupacije. Djelo *Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien*, naprimjer, koje se anonimno pojavilo u Beču 1821. godine, navodi:

Bosanci su jedan snažan i odvažan soj ljudi, koji su izvrsno stvoreni za vojničke službe [...] Ako Bosanac sebi ne može dovoljno da priušti baveći se zemljoradnjom, zanatstvom, trgovinom, kao i raznom industrijom, tu je jedino kriva politika vladajućeg naroda, naime Turaka.²⁹

Tvrđnja da bi Bosanac bio jak, hrabar i marljiv, samo da ga Osmanlije nisu potčinile i eksploatirale, jedna je od formi argumentacije koja je uveliko napuštena u njemačkim i austrijskim izvorima nakon što je Austro-ugarska imperija preuzela upravu nad tim krajevima. Otuda čitamo prvenstveno pogrdne klasifikacije, koje također odbijaju prihvatiti sliku 'uspavane ljepotice' koju je naslikao Renner: Bosanac, pretpostavlja se, karakterizira njegov "naivno dječiji način razmišljanja", kao što je napisao grof Attems, *Kavalleriegeneral der Reserve*, 1913 godine.³⁰ Štaviše, do-

²⁷ O ovoj temi vidjeti također Stachel, 2003, str. 265.

²⁸ O uspostavi nacionalnog gendera, vidjeti također knjigu koja uskoro treba izaći iz štampe američke historičarke Diane Reynolds (San Diego): *Manufacturing Mother Austria: Arts and Crafts Reform and Austrian Identity in the Age of Imperialism (1878-1918)*.

²⁹ [Anonimni autor]: *Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien*. Vienna: Schrämbl, 1821, str. 8 i 12.

³⁰ Attems, Moriz Count: *Bosnien einst und jetzt*. Vienna: L.W. Seidel, 1913, str. 27.

maćem je čovjeku inherentno “nešto od južnoslavenske indolencije, pomiješano sa muhamedanskim fatalizmom”, što je tačka u kojoj kategorija moći i prisile stupa na scenu:

Bosancu imponiraju samo dvije stvari: moć u formi bajoneta i novac u obliku jednog automobila. A prema svemu ostalom ga karakterizira imponirajuća ravnodušnost. Bosanac kaže: “Naš Car”, “Zemaljski poglavar”, “Gospodin Žandar”.³¹

U jednom odlomku koji je pretenciozno naslovljen sa *Ethnic Types and Ethnic Character* (Etnički tipovi i etnički karakter), ranije spomenuti Moriz Hoernes izriče sličan sud o stavu “slavenskog muhamedanca”, koga on ovako opisuje: “[To] vječno čekanje i gledanje (posmatranje?) pod dugotrajnim tlačenjem, ostavilo ga je ustrašenim i bez energije: također ga je naučilo da se strastveno za svoju vjeru veže [...]”.³² S druge strane, ranije citirani anonimni autor, koji 1886. godine izražava zabrinutost za “sadašnjost i blisku budućnost Bosne“, procjenjuje bosanskog muslimana na ovaj način: “čak i zemlju da obrađuje, za tako nešto pravi Turčin nema ni volju ni razumijevanje; on zna uživati, ali ne i stvarati”³³ Nakon političkog propadanja, Osman-ska imperija, nekoć moćni protivnik, postoji, takoreći, samo u svojim etničkim ostacima, na koje se prepotentno gleda s visine; “letargija” domaćeg življa ne zahtijeva tek pojavu princa iz bajke, već prije ‘podsticaj’ čvrste ruke.³⁴

U tom pogledu, jedino tzv. *Kronprinzenwerk* predstavlja izuzetak. U ‘političkoj korektnosti’ svog propagandistički patriotskog, ‘holističkog’ pristupa Habsburškoj monarhiji, ova antologija urednički obrađenih etnografskih eseja, poput gore spomenutog teksta anonimnog autora iz 1821. godine, također pokazuje ‘ukus’ za lokalni živalj, što nas ne treba iznenaditi s obzirom na porijeklo nekih od autora. Tu, recimo, hrvatski arheolog rođen u Osijeku Ćiro Truhelka u svom prilogu piše kako Bosanca karakterizira “jedna zadivljujuća nadarenost”, “jedno precizno i logično izražavanje”, “jedna prirodna jednostavnost” i “jedan izražen osjećaj za istinu, pravičnost i čast.”³⁵ Dokazana “energija” ili “kreativni polet” Bosanca, međutim, ide na račun ranijeg turskog tlačenja. Prema tome, tvrdnja “probuditi radni nagon”, ovdje je podjednako “jedna nedovoljna cijenjena zasluga K.u.k. okupacije.”³⁶

³¹ Ibid., str. 30.

³² Hoernes, 1889, str. 108.

³³ Anonimni autor, 1886, str. 13.

³⁴ Vidjeti primjere u Stachel, 2003, str. 270.

³⁵ Truhelka, Ćiro: *Volksleben. U: Die österr-ungar. Monarchie in Wort und Bild. Bd. 12: Bosnien und Hercegovina.* Vienna: Hof- u. Staatsdruckerei 1901, str. 290-371, ovdje str. 290.

³⁶ Ibid, str. 291.

U svakom slučaju, preovlađujuće negativne karakteristike, preuzete od starih evropskih stereotipa o tzv. "tabeli naroda" (*Völkertafeln*)³⁷ i drugih repertoara klišeja (npr. kliše o "feminiziranom" orijentalcu), imaju za cilj opravdanje misije 'uljudivanja', tj. civiliziranja koju ranije citirani tekst anonimnog autora³⁸ iz 1886 formulira na osobito nedvosmislen način:

Jer ovdje nam se po prvi put (pred očima) pokazao jedan primjer, kako jedna 'europska sila' uzima u zahvat reorganiziranje jedne 'azijske' zemlje, u kojoj sredstvima naše moderne države obrađuje jednu sirovu, skoro izvornu, u svakom slučaju 'još neuglađenu / neuljudnu' masu od 1 1/3 miliona ljudskog materijala, da bi od toga stvorili jednu europsku državnu tvorevinu, da bi obrazovali jedan kulturni narod, ukratko: od Azijaca stvoriti Europljane.³⁹

Ova 'evropeizacija' se doživljava i kao zadatak kolonista koji govore njemački jezik i koji treba domaćem življu da posluže kao uzor ruralnog moderniteta, kako je to iskazano u tekstu objavljenom u jednim crkvenim novinama iz pera izvjesnog pripadnika reda Trapista po imenu Franz, kao i u drugim priložima; u krajnjoj instanci, radi se o tome da se poželjnim naseljenicima iz Austrije i Njemačke uputi poziv da imigriraju u te krajeve.⁴⁰

Često je taj kontrast između 'Istoka' i 'Zapada', koji je ovdje intenziviran do polarizacije između 'Evrope' i 'Azije', u ovim tekstovima dat kroz korištenje primjera iz arhitekture; sjajne nove austrougarske zgrade koje pripadaju sadašnjosti o kojoj tekstovi pišu, stoje nasuprot neobičnoj, ali 'primitivnoj' i 'prljavoj' orijentalnoj kući iz osmanske prošlosti. Slijedi jedan citat iz vodiča za putovanje automobilom iz 1908. godine, koji hvali kako je Balkan postao "siguran" pod pouzdanom rukom austrougarske uprave:

Vozimo se kroz brojna sanjarska turska sela. Većina ih je bila prljava i činile su ih uglavnom kolibe od ćerpiča. Premda je običan radni dan, Turci bi sjedili u slatkoj dangubi ispod vrata 'svojih kuća'. Izraz njihovih lica, pri pogledu na auto, ne ot-

³⁷ Vidjeti Stanzel, Franz: *Europäer. Ein imagologischer Essay.* 2. izdanje, Heidelberg: C. Winter, 1998.

³⁸ Broj anonimno objavljenih tekstualnih dokumenata sa kojima se susrećemo u vezi sa Bosnom i Hercegovinom je zapanjujući.

³⁹ Anonimni autor, 1886, str. IV.

⁴⁰ Frater Franz: *Bosnien, ein Land für Ansiedlung.* In: *Weckstimmen für das katholische Volk* 9 (1878), no. 11, str. 4. O temi kolonista, vidjeti također Schmid 1914, str. 247; Renner, Heinrich: *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer. Wanderungen von H.R.* Berlin: Reimer 1896, str. 441; Malcolm, 1996/2002, str. 142.

kriva ni najmanji trzaj (pokret). Čak i kada bi stali da pitamo za put, nisu prilazili (autu).⁴¹

Drugi čest motiv koji se može naći u putopisima i drugim tekstualnim dokumentima tog doba, usredsređen je na 'tajanstvenost' orijentalne žene u Bosni i Hercegovini, koja, čini se, stalno iznova podstiče fantaziju zapadnjaka, muškarca iz Austrije, Njemačke ili Švajcarske⁴² i da otvara prostor za sintaksu oblikovanu na osnovu *gendera*. S druge strane, "Filius" [!], što je pseudonim za autora ranije spomenutog vođača za putovanje automobilom, vodi se u svom prikazu zapanjujućim spokojem koji je na ivici samoanaliziranja, kad piše:

Turkinje su drugačije. Haremi su lako prepoznatljivi po rešetkastim prozorima ili sa zavjesama ispred prozora. Vjerujem da je stupanj njihove bojažljivosti/stidljivosti jednak i njihovoj ljepoti, jer one, koje su se na momenat pokazale, bile su većinom lijepe. Kako je čovjekova znatiželja neobično sastavljena! Da nema tog plašta čarolije i tajnovitosti (mističnosti) nad haremom i njegovim stanarima, Turkinje ne bi budile više interesa od žena iz drugih zemalja.⁴³

Ipak upravo ta zabrađena, zabranjena i nevidljiva priroda 'turske' (čitaj: muslimanske) žene je ono što je neke autore u stanju baciti u potpunu ekstazu. Opis, međutim, ne nudi ono što je naizgled očito kad se radi o Orijentu, već prije - i sasvim suprotno tome - ono što niko ne može vidjeti, možda čak ni sam autor. Upravo tu se iskazuje *fantazma*.

Zapanjujuće je, recimo, kako zapadni tekstovi često opisuju fascinantnu i erotizirajuću 'primitivnost' stranca korištenjem scena kupanja kao tematsku vezu između rase, spola i vode, dok se sama zemlja spolja doima kao 'prljava'. To se primjenjuje na afričku etnografiju *fin de sièclea*, baš kao i na sjevernog Nijemca Bernarda Wiemana, koji je u to doba putovao u Bosnu i Hercegovinu na poziv nekog prijatelja Austrijanca. Analizirajući Wiemanov tekst, moguće je pokazati njegov "režim domašaja" (Martin Jay), odnosno, princip po kojem narativ usmjerava čitaočev pogled – proces koji uključuje transfer (erotske) radoznalosti posmatrača na njegov seksualni objekat:

⁴¹ Filius [pseud.]: Eine Automobilreise durch Bosnien, die Herzegowina und Dalmatien. Reiseschilderung für Automobilisten. Vienna: F. Beck o. J. [1908], str. 26.

⁴² Čak i mladi švajcarski pisac Max Frisch ovako razmišlja u svom radu iz 1933. *Brief aus Sarajewo* (u Okuka, Miloš/Rehder, Petra (eds.): Das zerrissene Herz. Reisen durch Bosnien-Herzegowina 1530-1993. Munich: C. H. Beck 1994, str. 102-106): "Wenn aber alles verummmt ist, so gibt sich der Mann mit dem Wenigsten zufrieden" (str. 105).

⁴³ Filius [1908], str. 26.

Bližilo se vrijeme večernjeg kupanja; turske djevojke dolaze s laborima na rije-ku, i kad smo se približili, pobjegle su u milom strahu i sramežljivosti; meni, stran- cu, koji sam sve to s divljenjem i osjećajem gledao, to je izgledalo kao neka navika i običaj, ali mene se to nije ticalo; jednostavno ima neke čarobne draži, ove vitke poja- ve (figure) [...] gledati kako bježe, kako se kriju iza šljivika i ograde i zapanjeno nas iz svog skrovišta tajnovito prate pogledima. I kad djauri više ne bi sjedili na verandi, onda bi turske djevojke [...] došle da se kupaju na tamnu obalu s one strane, a mla- di momci bi se prišunjali na istu onu obalu i pjevali primamljive ljubavne pjesme.⁴⁴

Međutim, nijedan putopis o Bosni i Hercegovini ne bi bio potpun bez opisa ba- zara, osobito sarajevske *Baščaršije*. Tu, bosanski trgovac, u svojoj narativno nagla- šenoj indolenciji, može mnogo češće računati sa većom popularnošću u očima nara- tora od pretjerano gorljivog Jevreja Sefarda. Renner se oduševljava:

Muhamedanci još uvijek ne njeguju ljubomornu konkurenciju, i kad traženog proizvoda nema tu, kupac se prijateljski upućuje na susjeda. [...] ⁴⁵

[...] tek kasnije pokazuje muhamedanac svoje blago (nakit), dio po dio ih vadi iz svog skrovišta. On također nije nezadovoljan ako ne uslijedi (zaključiti) prodaja. On mirno čeka dalje, dok Spaniolen vičući pokušava privući mušterije.⁴⁶

Ono što se krije iza ove njemačke kritike kapitalizma je prikriveni anti-semi- tizam. Wieman također otvoreno izražava svoje naklonosti kad opisuje stanovni- ke Banje Luke: “[...] polovina ih je muhamedanaca; ali to su vrlo dobri, čestiti ljudi, koji nikom nepravdu učinili nisu, oni ovdje imaju 40 džamija; vrlo su pobožni, mi- šljenja sam takvog, i dopadaju mi se više nego Srbi i Spaniolen.”⁴⁷ Odobravanje i ne- odobravanje su, dakle, iskazane iz perspektive ‘superiorno civiliziranog’ njemačkog posmatrača osokoljenog spoznajom da iza sebe ima kulturalnu hegemoniju austrou- garske okupacijske sile. To se stanovište pretvara u čvrsti “režim domašaja” od ko- jeg se očekuje da funkcionira kao “naočari za čitanje” koje nastoje usmjeriti prima- očevo mišljenje.

Narativni kontakt sa Drugim u Bosni predstavlja tip egzoticizma⁴⁸ koji je tipi- čan za prijelaz iz stoljeća u stoljeće; ovdje, međutim, služi ne samo slikovitom uvo-

⁴⁴ Wieman, Bernard: *Bosnisches Tagebuch*. Kempten, Munich: Kösel 1908, str. 44.

⁴⁵ Renner 1896, str. 50.

⁴⁶ Ibid, str. 55.

⁴⁷ Wieman, 1908, str. 19.

⁴⁸ Vidjeti npr. Jacobs, Angelika: ‘Wildnis’ als Wunschraum westlicher Zivilisation. Zur Kritik des Exotismus u Peter Altenbergs *Ashantee* i Robert Müllers *Tropen*. U: *Kakanien revisited*, www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/AJacobs1.pdf [30.03.2002].

zu stranih prizora, već i kao opravdanje za austrougarsku vladavinu i političku obezbravljenost domaćeg življa. Kao što je to često slučaj u evropskoj imaginaciji još od 18. stoljeća, stranac postaje nekakav dvosmisleni amalgam. Katkad je on/a siroiti barbarin koga treba civilizirati, a nekad plemeniti divljak koji živi u izgubljenom raj-u.⁴⁹ Nekad se, ipak, on/a čak doima čudovišno nalik nama samima, svojevrsni odraz u ogledalu - samo bez zapadne "degeneracije".⁵⁰ Heinrich Renner to ovako komentira "usprkos poligamiji i zatvorenosti žena, muslimani su od istog mesa kao i mi, i kod njih se može naći sve što i u našem narodnom životu posmatramo. Nur ein grosser Teil der Laster mangelt und das ist entschieden kein Fehler."⁵¹

Tajanstvena etnička kompleksnost Bosne podstiče čovjeka ili da zadrži službeni austrougarski stav izjednačavanja svih kulturalnih grupa, ili da se svrsta uz jedne ili druge. Tamo gdje Berlinac Renner može osjećati entuzijazam prema muslimanima na način koji čovjeka podsjeća na opis sjevernoameričkih Indijanaca, austrijski tekstovi, pogotovo oni anonimnog porijekla, radije zahtijevaju uklanjanje te potencijalne opasnosti. U tom procesu, argumenti kao što je "turska netrpeljivost" i njihova nenaklonost prema modernom dobu ulaze u igru kad god treba ocrniti muslimane.⁵² Kao što jedan izvorni tekst sasvim otvoreno iskazuje: "[Istočno pitanje (Orientalno pitanje) se ne može drugačije izraziti nego 'napolje s Turcima'. Niko Austriji zbog toga neće zamjeriti."⁵³ Autor teksta što ga je u vlastitom izdanju objavio je izvjesni dr. Josef Neupauer, koji, kojeg li slučaja, ne samo da sugerira izgon muslimana, već i pretvaranje cijele Bosne i Hercegovine u svojevrsnu korporaciju ("Aktien-gesellschaft") u interesu ekonomije.

Istina, bosanski Srbi su u ovim narativima još lošije prošli. Sa njihovim navodnim nacionalnim ponosom, koji se ne pripisuje samo njihovim ženama,⁵⁴ oni gene-

⁴⁹ Peter Stachel ocrta slike koje se primjenjuju na "Balkan" atributima 'orijentalan', 'stran', 'zaostao', 'feminiziran', 'infantilan', 'nezreo' - to se, međutim, može shvatiti i kao 'prirodnost', kao 'egzotično očaravajuće'; u svakom slučaju, ti stereotipi signaliziraju "Handlungsbedarf von außen" (Stachel, 2003, str. 263).

⁵⁰ Diskurs o degeneraciji doživljava procvat oko 1900. godine i, posmatran na ovaj način, može se svakako smatrati kao daljni formativni pečat na popularni evropski Orientalizam.

⁵¹ Renner 1896, str. 75.

⁵² Vidjeti, anonimni autor, 1886.

⁵³ Neupauer, Josef: *Wie könnte die europäische Cultur nach Bosnien verpflanzt werden? Viribus Unitis.* Vienna: publ. by the author, 1884, str. 21.

⁵⁴ Tako, npr., Wieman 1908. godine na strani 119 piše: "Schöne Frauen gehen neben ihm [= a cart, CR] her; sie tragen weite schwarze Hosen und auf dem Kopfe die rote Serbenmütze

ralno u tekstovima nailaze na još manje odobravanja nego muslimani, koji su ipak dvosmisleno kodirani. Tako se, naprimjer, kaže da

Dok kod srpstva postoje određene druge zapreke, koje izgledaju sumnjivo, da bi se isti kao vladajući državni element uspelo (podiglo). To je najprije razmjerno niži stepen kulture, na kojem trenutno stoji bosansko srpstvo, naime u visokim narodnim slojevima, trgovačkim a naročito u duhovnim redovima.⁵⁵

Hrvate u Bosni i Hercegovini je, s druge strane, podržavao jak lobi. To se može vidjeti ne samo u slučaju Milene Preidlsberger-Mrazović, Bečanke hrvatskog porijekla i urednice lista *Bosnian Post* (Bosanska pošta), koja u svojoj knjizi *Bosnisches Skizzenbuch* (1909) piše o Kreševu i njegovom franjevačkom samostanu:

U uskim dolinama ovih planinskih krajeva živi jedan bojažljiv, tamno odjeven, strašno dobroćudan narod, katolici, skoro pa sakriveni.[...] Ovi borci za svog Boga i svoj narod, primorali su čak i svoje progonitelje, muhamedance, da ih poštuju. Nije rijetkost da muhamedanci traže kod franjevacu savjet i pomoć kad su bolesni i u nekoj nesreći.⁵⁶

Analiza tekstova austrougarske uprave otkriva da oni stalno iznova sugeriraju jačanje hrvatskog elementa stanovništva zbog njegove "zapadnjačke" transparentnosti i, što je još važnije, njegove vjerske i političke lojalnosti Carstvu. Tu su i hrvatski političari poput Ferdinanda von Šišića, univerzitetskog profesora i člana Sabora u Zagrebu, koji je, nakon aneksije 1908. godine, nastojao uz mnoštvo historijski pogrešnih tumačenja pokazati da je Bosna uvijek bila hrvatska;⁵⁷ njegov argument je prvenstveno usmjeren protiv hegemonijske sile koja upravlja Hrvatskom, npr. Kraljevine Ugarske, koja se smatrala sposobnom da stekne historijska prava na osnovu činjenice da je Bosna krajem srednjeg vijeka pripadala domenu njene države. Prema Šišiću, međutim, Hrvat na bosanskom tlu trebalo je da stekne nezavisnost kao i novu poziciju nadmoći.

mit dem leuchtend roten, hinten geknoteten und herabfallenden Tuch. Sie schreiten sehr stolz und königlich, und über ihren Stirnen glänzt ein reicher goldener Schmuck. Es kommt mir ungewohnt vor, wieder ungeniert in das Gesicht eines Weibes schauen zu können nach meiner Wanderung durch die Türkendörfer.“

⁵⁵ Anonimni autor, 1886, str. 16.

⁵⁶ Citirano u Okuka/Rehder, 1994, str. 65.

⁵⁷ Šišić, Ferdinand von: Nach der Annexion. Erörterungen geographischer, ethnographischer, historischer u. staatsrechtlicher Fragen Herzeg-Bosnien betreffend. Ein Vortrag gehalten zu Laibach am 14. November 1908. Zagreb: Kroatische Rechtspartei, 1909.

Svi narativni prikazi, ovdje dati u skici,⁵⁸ koliko god mogu izgledati mjestimice disparatni, potpadaju pod diskurs civilizacije i kulture, za koji se očekivalo da bude presaden na Balkan. Simbolično inkorporiranje Bosne i Hercegovine dešava se na samom početku njene vojne okupacije i administrativnog pripajanja. U tom kontekstu se može uzeti u obzir (*mutatis mutandis*) ono što Catherine Hall piše u svojoj egzemplarnoj studiji o odnosu između 'bijeje' domovine (Engleske) i 'crne' kolonije (Jamaike):

Označavanje razlike bilo je način klasificiranja, kategoriziranja, uspostavljanja hijerarhija, građenja granica za politički i socijalni korpus. Procesi diferencijacije, pozicioniranja muškarca i žene, kolonizatora i koloniziranih, kao da su te podjele bile prirodne, stalno su se dešavali, u kontekstu sukoba oko prevlasti. Najosnovnija tenzija carstva je bila to da 'drugost koloniziranih osoba nije bila ni inherentna ni stabilna: njegova ili njena razlika se morala definirati i održavati'. To je značilo da je 'gramatika razlika' bila stalno i budno stvarana kako su ljudi u kolonijama preoblikovali i osporavali evropske tvrdnje o vlastitoj superiornosti'. Gradnja te 'gramatike razlika' bila je rezultat kulturalnog djelovanja i kolonizatora i koloniziranih.⁵⁹

To nas dovodi i do problema predstavljanja na meta-nivou. Ako se pretpostavlja da je u pitanju više od jednostavne liste tekstualnih konstrukata "gramatike razlika", onda jedna ozbiljna *imagološka* analiza poput prezentiranog istraživačkog projekta ne može a da ne posveti pažnju metodološkoj krizi sa kojom se suočava kada se bavi (stereotipskim) slikama. Na isti način, međutim, treba odoljeti i iskušenju želje da se te slike 'isprave' u odnosu na 'realnost' – ma šta ona bila: na kraju krajeva, ne postoji 'realni' bijeg od vrtloga tih slika. Istraživaču preostaju tek reference na vlastite projicirane fantazmične prirode, imanentne svim tim slikama i formacijama, kao i političkoj instrumentalizaciji diskursa kojeg pokreću – a da pri tome nisu kadri potpuno odbaciti afektivnu snagu slika. U svojoj najnovijoj knjizi, anglista Graham Huggan ukazuje na još jednu "dilemu", pitajući:

[...] da li je moguće uzeti u obzir kulturalne razlike a da se one istovremeno ne mistificiraju? Locirati i hvaliti drugog a da se pritom ne daje sebi privilegiran status? Promovirati kulturalne margine a da se istovremeno ne udovoljava potrebama onih u središtu? Konstruirati objekat proučavanja koji se opire, i možda onemogućava, vla-

⁵⁸ Daljnja analiza bi morala otkriti do koje se mjere ovi 'dugotalasni' konceptualni svjetovi, koji su ovdje provizorno prezentirani kao sinhronijski, mijenjaju ili ne mijenjaju na putu svog historijskog razvoja.

⁵⁹ Hall, 2002, str. 17. U gore navedenom citatu, Hall citira Cooper, Frederick/Stoler, Ann Laura: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: University of California Press, 1997, str. 3. i 7.

stiti komodifikaciju? Postkolonijalna egzotika je ime koje bi se moglo dati toj dilemi, ime koje prati pojavu postkolonijalnih studija kao institucionalnog polja.⁶⁰

Hugganov prigovor bi, dakle, bio da postkolonijalne studije, sa njihovom samoproglášenom političkom misijom mijenjanja 'perspektiva i/ili podešavanja gledišta, ne podriva zapravo egzoticizam kao takav, već ga prije upisuje u jedan politički korektan format te ga, čineći to, čini društveno prihvatljivijim. Ipak, 'postkolonijalna' kritička imagologija čini se logičnom tamo gdje je očit nepremostivi politički disbalans. Stereotipi ne mogu zapravo odražavati ništa 'realno', već nešto postižu u *lebensweltu* društvenih realnosti.

U simboličkoj praksi, međutim, uvijek se ispostavlja da je austrijski egzoticizam vis-à-vis Bosne i Hercegovine, tj. fikcija drugosti i periferije kojoj je neophodno civiliziranje, inherentno ugrožen potencijalnom heterogenošću i pretpostavljenom dekadencijom vlastite kulture, tj. Habsburške monarhije. Kao stranac na orijentalnom Balkanu, fiksiranom kakav jeste nepremostivim unutarnjim razlikama između Srba, Hrvata i Turaka, s jedne strane, i muslimana, kršćana i jevreja, sa druge, austrijski pridošlica se u toj neprozirnoj drugosti suočava sa svojom vlastitom beskonačnom heterogenošću i hibridnošću; teme kojima se konstantno vraćaju u literarnim tekstovima, npr. u formi čeških žandarma u graničnoj patroli u knjizi Herberta Wiemana *Bosnisches Tagebuch*.⁶¹ Novinar Renner nudi još neobičniji primjer kada kafane u Konjicu, u Hercegovini opisuje iz vanjske perspektive imperijalnog Nijemca:

Ovdje su se u mjestima čuvenim po fanatizmu svojih stanovnika, mnogi stranci skrasili i otvorili više gostionica ('Elephant', 'König von Ungarn', 'Kaiser von Oesterreich' und naročito Bahnhofsrestauration) koje nude dobru hranu. Kada sam u godini 1885. jedanput prenoćio u Konjicu, uživao sam u gostionici 'zum Kaiser von Oesterreich' jedne punačke gostioničarke, die 'Schmauswaberl', koja je u cijeloj Hercegovini bila na poznatom glasu. Ne zbog ljepote te gostioničarke, koja je bila negativne prirode, već zbog ukusne kuhinje.⁶²

Čini se da je gastronomija predodređena za kulturalnu *hibridnost*. Primjer Jevrejke iz Istočne Galicije koja, okružena Srbima i Muslimanima, vodi (bečku) kafanu našla je čak mjesto u djelu hrvatsko-bosanskog autora Ive Andrića (1892-1975).⁶³

⁶⁰ Huggan, Graham: *The Postcolonial Exotic. Marketing the Margins*. London, New York: Routledge 2001, str. 31.

⁶¹ Vidjeti Wieman, 1908, str. 94ff.

⁶² Renner, 1896, str. 230.

⁶³ Andrić, Ivo: *The Bridge over the Drina*. Trans. Lovett F. Edwards. London: Harvill 1994, str. 177.

Sa svojim slavnim, često citiranim i često zloupotrebljavanim romanom *Na Drini ćuprija*, napisanim 1945. godine, jugoslavenski nobelovac svakako pruža više od standardnog štiva za potonje turiste koje privlače krizna područja, pri čemu je nekoliko stoljeća bosanske historije obuhvaćeno u kompaktnim epizodama. U opisu perioda austrougarske okupacije, Andrić nudi stanovište koje baca pogled na obje obale rijeke Drine, što jako dobro ide uz kulturalnu simboliku *mosta* kojom tekst Bosnu uspostavlja kao kariku koja povezuje Istok i Zapad, Okcident i Orijent.⁶⁴ U narativnoj konstrukciji tipičnoj za roman, narator, koji stoji iznad vremena, i most nad rijekom, praktično su spojeni u jedno, tako da sugeriraju kako sama ta građevina prenosi priču. Rezultat je pojava stereoskopske, hibridne optike, koja kritizira opsesiju austrijskih osvajača civilizacijom i "čistoćom"⁶⁵, ali bez podlijeganja nacionalističkom kontra-diskursu naivne 'pohvale svemu domaćem', koja bi insistiranje na 'tradiciji' smatrala istinski poželjnim. Koristeći uveliko ironiju, narator odbacuje obje krajnosti. Pita se, između ostalog, koji to nemir tjera austrougarske okupatore:

Ovi stranci ne miruju i ne daju nikome da ostane miran; izgleda da su rešeni da svojom nevidljivom ali sve više osetnom mrežom zakona, naredaba i propisa obuhvate život sam, sa ljudima, životinjama i mrtvim stvarima, i da izmene i pomere sve oko sebe; i spoljni izgled kasabe i navike i naravi od kolevke pa do groba. A sve to rade mirno i bez mnogo reči, bez sile i izazivanja, tako da čovek nema čemu da se odupre. [...]

Tu neprestanu potrebu pridošlica da grade i dograđuju, da iskopavaju pa zakopavaju, da sastavljaju i mijenjaju, tu njihovu vječitu želju da predviđaju djelovanje prirodnih sila, da ih izbjegavaju ili savladavaju, niko nije ni razumio, niti cijenio.⁶⁶

Kao da lukovi mosta spajaju nacionalne stereotipe a time i dvosmislenost koju oni u sebi nose. Neodobranje neprestane jurnjave austrougarskih osvajača sadrži istovremeno i naznaku pohvale njihovoj civilizaciji kao i prijekora na račun 'lijenog' 'Orijentalca'. Želja da se konstrukt teksta pripiše jedna generalna poruka, međutim, predstavlja nesavladiv zadatak, jer perspektiva priče često ostaje neizvjesna; nije jasno ko ovdje govori – sami likovi, ili sveznajući most-narator koji strateški konstruira svoju poziciju posrednika. U isto vrijeme narator razvija jednu veoma čudnu, samorefleksivnu varijantu mita o Habsburzima,⁶⁷ varijantu koja je sve-

⁶⁴ Prag između Orijenta i Okcidenta je čest motiv i metafora u tekstovima o Bosni.

⁶⁵ Andrić, 1945/94, str. 141

⁶⁶ Ibid, str. 135, 139.

⁶⁷ Bilo bi netačno pretpostaviti da je mit o Habsburzima bio tek instrument austrougarske vladavine i da su ga obrazovani Bosanci odbacivali; to bi značilo pogrešno prosuđivati logiku

sna principa tuđinske vlasti i koja na narativ o *k.u.k. civilizaciji* i *Pax Austriaca* baca dubiozno svjetlo ironije i iluzije, vraćajući tako mit o civilizaciji natrag do njegove fantazmičke strukture:

To su bila ona tri decenija relativnog blagostanja i prividnog, francjuzefovskog mira kad je mnogi Evropljanin mislio da ima nepogrešivu formulu za ostvarenje stoletnog sna o punom i srećnom razvitku ličnosti u opštoj slobodi [...]. A u zabačenu bosansku kasabu dopirali su od svega toga života XIX veka tek izlomljeni odjeci, i oni samo u onoj meri i onom obliku u kome je ta zaostala orijentalna sredina mogla da ih primi i na svoj način shvati i primeni.⁶⁸

Ljudi su našli red, rad i sigurnost. To je bilo dovoljno da osigura da i ovdje život, barem onaj izvanjski, krene 'putem usavršavanja i napretka'. Sve drugo je potisnuto u mračnu pozadinu svijesti gdje obitavaju i fermentiraju se temeljna vjerovanja pojedinačnih rasa, vjera i kasta, a koje se, mada izgledaju mrtve i sahranjene, pripremaju za neke kasnije, daleke neslućene promjene i katastrofe, bez kojih, izgleda, narodi ne mogu postojati - prije svih, narodi ove zemlje. Nove vlasti su, nakon prvih nesporazuma i sudara, kod gradskog svijeta ostavili definitivni dojam čvrstine i trajnosti (oni sami bili su zadojeni tim uvjerenjem bez kojeg nema jake i trajne vlasti). Bili su impersonalni i indirektni i upravo stoga ih je bilo lakše podnositi nego prethodne turske vladare.⁶⁹

U tom 'iluzionističkom' procesu narativne ironije određeni etnički stereotipi ipak opstaju: naprimjer, mit o 'pravednoj' austrougarskoj vlasti. To je, međutim, napisano u navodnicima i uz mali odmak, da tako kažemo, u svjetlu utopije o metamorfozi, koju razvija Andrić. Ništa i niko ne zadržava svoj oblik – čak ni austrougarska vlast. Nasuprot problematičnom zadatku civiliziranja iz austrijskih tekstova, koji fantaziraju o obrazovanju i razvoju, Andrić postavlja hibridnost *konglomerata*, kao kombinaciju i, u sljedećem koraku, transformaciju heterogenog:

vlasti, koja postoji upravo na prihvatanju i internalizaciji hegemonijske simbolike kulture. Dosta očit primjer ovoga je knjiga uglednog bosanskog sociologa Smaila Balića, koji, na fonu jugoslavenskih ratova iz 1990-tih, naivno Austrijance posmatra kao historijske "Ordnungs- und Kulturträger" u Bosni i Hercegovini: "Bosanski muslimani su zahvalni Austriji na njihovoj dalekosežnoj europeizaciji, zahvaljujući kojem su pronašli priključak u moderni svijet" (Balić, Smail: Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt. Cologne et al.: Böhlau 1992 [Kölner Veröffentlichungen zur Religionsgeschichte 23]).

⁶⁸ Andrić 1945/94, str. 173.

⁶⁹ Ibid, str. 173

Stare ideje i stare vrednosti sudarale su se sa novim, stapale s njima ili postojele jedna uz drugu, kao da čekaju da vide koja će koju nadživjeti.⁷⁰

S druge strane, posle izvesnog vremena nisu se ni ti stranci mogli potpuno oteći uticaju neobične orijentalne sredine u kojoj su morali da žive. [...] Istina je da je naš svet, naročito hrišćani i Jevreji, počeo u odevanju i ophođenju da liči sve više na strance koje je dovela okupacija, ali i stranci nisu ostajali nepromenjeni i nedirnuti [...].⁷¹

Andrić ovdje pokazuje početnu neodlučnost prijelazne faze kolonijalne egzistencije, stanje 'deautomatizacije u pogledu slike Orijenta na koju se misli i precizne kulturalne pozicije Austrijanaca i Bosanaca u okviru te slike. To bi moglo biti više od pukog gubljenja 'korijena' i, sa druge strane, prevazilazi Bhabhine koncepte *mimikrije* i hibridnosti.⁷² Možda se tu, u toj nadi u postojanje nekog budućeg, 'neobičajenog' Orijentalca ili Zapadnjaka (koji se tako odupire stereotipiziranju), i ideji o prolaznosti svake vlasti i stalnoj metamorfozi kulture/a, kriju i neki mali ostaci utopije. Oni koji istražuju stereotipe mogli bi ovo prihvatiti kao moguće rješenje za svoje ranije spomenute dileme, barem na (retrospektivnom ili individualističkom) literarnom nivou. Ostaje neizvjesno, međutim, da li to nudi ikakvu *generalnu* utjehu onima koji su stvarno – kao društvene grupe - bili izloženi ambivalentnim političkim i ekonomskim praksama nadmenog i oholog *k.u.k. kolonijalizma*, i onoga što je nakon njega uslijedilo. ■

⁷⁰ Ibid, str. 136.

⁷¹ Ibid, str. 174.

⁷² Vidjeti Bhabha, Homi: *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.